

Хидирова Ч.Х.

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН – ТИЛДИ ФИЛОСОФИЯЛЫК НУКТА
ӨНҮКТҮРГӨН ОКУМУШТУУ**

Хидирова Ч.Х.

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН – УЧЁНЫЙ, КОТОРЫЙ РАЗВИЛ
ЯЗЫКОЗНАНИЕ В ФИЛОСОФСКОМ АСПЕКТЕ**

Ch.Kh. Khidirova

**ZHUSUP BALASAGUN WAS THE SCIENTIST WHO DEVELOPED
LINGUISTICS IN THE PHILOSOPHICAL ASPECT**

УДК:82-821.0/37

Бул макалада Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанындагы тил тууралуу айтылган ойлору анализденип, анын тилди философиялык нукта өнүктүргөн окумуштуу экендиги белгиленет.

Негизги сөздөр: философия, окумуштуу, ойлор, тил илими, сөз.

В этой статье анализируются мысли о языке в поэме Жусупа Баласагына «Благодатное знание» и отмечается, что он учёный, который развил языкознание в философском аспекте.

Ключевые слова: философия, ученый, мысли, языкознание, слово.

This article analyzes the idea of language in the poem Zhusup Balasagyn «Beneficial knowledge» and notes that he is a scientist that has developed the linguistics in the philosophical aspect.

Key words: philosophy, scientist, thought, linguistics, word.

Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастаны энциклопедиялык масштабга ээ болгон баалуу мурас экендиги Аскар Абдыкадыр Бекбоев тарабынан таамай белгиленген [Баласагын 1993: 14]. Чындыгында, бул дастанда түрк дүйнөсү өтө көп кырдуу, ар тараптуу чагылдырылат.

Дастандын көп тараптуу ойлорго бай экендиги айтылып келгендигине карабай, бүгүнкү күнгө чейин чыгармада берилген мамлекетти башкаруу, бийлик, байлык, саясат жүргүзүү космологиялык-философиялык ойлорунан башка көп жагы илимий негизде иликтөөгө алынып, түшүндүрүлүп, чечмеленип бериле элек. Алардын бири – биз бул макалада талдоого алып иликтөөнү алдыбызга максат кылып алган Жусуп Баласагындын ойчул окумуштуу катары тил илимине кошкон салымы болуп эсептелет. Бул өз кезегинде макаланын актуалдуулугун белгилейт деп ойлойбуз.

Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанынын жетинчи жана он тогузунчу бөлүктөрүндө тил тууралуу сөз болот. Алсак, жетинчи бөлүк «Тилдин асыл сапаттары жана пайда-зияны туурасында» деп, ал эми он тогузунчу бөлүк «Айтолду Эликке тилдин жакшы сапаттары жана сөздүн пайдасы туурасында

айтат» деп аталат. Бул аталыштарда берилгендей эле бул бөлүктөрдө тилдин асыл сапаттары, касиеттери, пайдасы жана зыяны, сөз, тил жана сөз маданияты туурасында нускалуу накыл кептер айтылат. Акындын тил жөнүндөгү көз караштарын башка бөлүктөрдөгү айрым саптардан да табууга болот.

Дастанда берилген тил, сөз тууралуу ойлорду анализдеп көрүү менен, тил илиминин төмөнкүдөй маселелери боюнча көз караштар чагылдырылганын байкоого болот:

1. Тилдин пайда болушу;
2. Жазуу менен кептин айырмасы;
3. Тил менен ойдун байланышы;
4. Тилдин функциялары, касиеттери;
5. Тилдин асылдыктары жана зыяндуулуктары;
6. Кеп маданияты;
7. Тилдин коомдогу орду;
8. Тилдин башка илимдер менен байланышы.

Ойчул акын «тил» деген термин менен катар эле «сөз» терминин да колдонгонун көрөбүз. Китепте көпчүлүк «сөз» термини пайдаланылган. Дастанды көңүл буруп окуп чыккан адам автордун тил илими боюнча түшүнүгү кең экендигин байкабай койбойт. Терези-рээк маани бурган адамга акын тил менен кептин айырмасын жакшы түшүнүп, кеп жөнүндө ой айтканда «сөз» деген терминди колдонгондугу билинет. Ошондой эле, жазуунун түбөлүк мурас экендиги да дастанда берилип өтөт:

112. Тартуунун алгандырсың жүзүн, миңин,
Тартуум сага берер «Куттуу билим».
113. Белектин баары бүтөт, жок да арга,
Мен берген түтөт, турат кылымдарга!
114. Чогулткан байлык кетер суудай агып,
Жазуунун өмүрү узун күндөй жарык!
2773. Эсеп-чотту китепке жазган жакшы,
Эсеп сүйөт жазганда, өтө такты.
2774. Жазып жүрсө –киреше, чыгаша так.
Жазуу гана баарысын коет тактап.
2775. Жыл, айын жана күнүн жазсын даана,
Бардык саны ордунда болот анда.
2776. Жазып гана так эсеп кылса болот.

Эсептеп, эске алганда – иш оңолот!

2777. Ойчулдун сөзү турат эске түшүп:

«Ар дайым эсепке так болгон түзүк.

Тилдин көп кырдуулугун, сөздүн ар кылдуулугун, пайдасы менен зыянын өтө кенири түшүндүрөт:

163. Тил адамды бакытка бөлөп салат,

Тил адамды шорлотот, башын алат.

164. Тил арыстан босогоңдо комдонгон,

Бошоп кетсе – өзүңдү да жеп койгон.

172. Көп сүйлөбө, а көрөкчө так сүйлө,

Түмөн сөздүн оң мааниси бир сөздө.

Акыркы саптарда акындын сөздүн маанилери жөнүндөгү түшүнүгү ачык көрүнүп турат, чындыгында, кептеги сөздөр түрдүү маанилерде колдонулат. Бир эле ой кыйыр маанидеги бир канча тилдик каражаттар аркылуу берилиши мүмкүн, бирок алардын негизги түз маанидеги бир эле эквиваленти болгону көп кездешет.

Тил адамды чоң ийгиликтерге, кадыр-баркка, атак-даңкка жеткирери; акылдуу сөз башкаларды өзүнө баш ийдирип, адамдар менен мамиле түзүп гана тим болбостон, адамзат коомуна түбөлүккө калтырары; жакшы сөз адамдын ден соолугунун негизи; киреше табуунун жолу экендиги жана башка ушу сыяктуу пайдалары жөнүндөгү ой-пикирлер айтылат:

170. Орундуу сөз акыл-эстен от алат,

Орунсуз сөз ийининден баш алат.

171. Маңыз сөздүн көрө албадым пайдасын,

Көп сүйлөсөң чалынасың сен бачым.

Бул жерде «маңыз» деген сөз «сын». Маанисиз көп сүйлөөк, бабыр, эзме маанисинде алынган [КТТС 1969: 419].

173. Бийлик, атак адамдарга тил берет,

А ашык сөз уят кылат, өлтүрөт.

176. Тил такта башың аман болору чын,

Сөздөрүң накыл болсо – өмүр узун.

177. Чыгаша, киреше да тилден делет,

Андыктан тилди мактап, тилди сөгөт.

178. Дайыма сөздү ойлоп айтуу керек,

Жакшы сөз сокур үчүн көздөй делет.

1002. Сөзү орундуу адамдар кандай сонун,

Урматталып берилет төрдөн орун.

1025. Туура сөздөн чексиз пайда табарсың,

Жалган сөздөн каргыш-сөгүш аларсың.

Ошол эле учурда тилдин зыяны туурасында: ойлонбой сүйлөгөн сөз адамдын баркын түшүрөрү, башка адамдар менен касташууга алып келери, өмүр-жашоосуна зыян келтирери да айтылат:

974. Айтолду айтгы: - «Элигим акыл, көзсүз,

Өмүрдү заардуу тил кыят сөзсүз.

985. Жаман сөз билими жок тилден чыгат,

Билимдүү журт нааданды – мал деп турат.

986. Негизсиз сөз – акылсыздын айгагы,

Ойсуз башка түшөт каңгып кайдагы.

987. Көп сүйлөсөң ойлонбой кырсык келет,

Акылдуу сөз ар дайым пайда берет.

Жусуп Баласагын «Куттуу билиминде» кеп маданияты туурасында да өтө көп баалуу пикирлерди айтып кеткен: адам баласы кайсы жерде кандай сүйлөө керектиги; кандай сөз туура болору, кандай сөз туура эместиги; жакшы- жаман, орундуу-орунсуз, жүйөлүү-жүйөсүз, акылдуу-акылсыз, туура сөз, негиздүү сөздөр жөнүндө нускалуу кептерин айтуу менен, туура сүйлөөгө, кеп маданиятына үйрөтөт:

1026. Туура сөздү сүйлөй билгин тартынбай,
Кыйшык, калптан качкын, өчүк касындай.

959. Мен сөздү уруксат жок баштайм кантип,
Мен биринчи сөзүмдү таштайм кантип?

960. Бир акылман айтыптыр, эске сакта:
«Бербесе сага суроо, - оозуңду ачпа».

961. Чакырса – керектирмин, кезек келет,
Ким чакырса, сөздү ошо баштоо керек.

962. Сурабаса жулкунба, болот жаман,
Адеби жок мал тура дешет анан!

Бул саптарда сүйлөөнүн да өз маданияты бар экендиги, эгер бирөө сүйлөшүүгө чакырган болсо, сөздү ошол адам башташы адепке туура келери, жанындагы адам сүйлөбөсө да, жулкунуп сүйлөй берүү туура эмес, маданиятсыз көрүнүш экендиги, мындай адамдарды малга теңери баяндалат.

978. Суроо берсе жашырбай баарын айткын,
Сурабайбы – оозуңду бекем жапкын.

167. Сөздү карма, башың кесип салбасын,
Тилди карма, тишин сынып калбасын!

168. Тагдыр катаал болбойт десең өзүңө,
Тилиң тиштеп, сак болгонуң сөзүңө.

Ал эми бул саптарда суроо берсе, так жооп берүү керектиги; туура эмес жооп көпчүлүккө жакпагандыктан, адамга зыян келтирери берилген.

Акын көп сүйлөөнүн адепке туура келбегендигин да кайра-кайра баса белгилейт:

1005. Айтгы Айтолду: Көп сөздүү – маңыз делет,
Мааниси жок, жадатып сүйлөй берет.

1009. Көп тыңшап, аз сүйлөгүн – орду менен –
Кемибейт акыл-ойду арка кылган.

1028. Адамдардын эң начары – былжырлар,
А жакшылар – көңүлү түз, сыйлуулар.

Төмөнкү саптарда өтө аз сүйлөө да туура эмес экендиги, адам чеги менен сүйлөө керектиги айтылат:

1027. Үндөбөсөң – «дудук го» - деп айтышат,
Көп сүйлөсөң – «маңыз» наамы жабышат.

165. Түбөлүккө калам десең сен эгер,
Ачык сүйлөп, ак ишинди улай бер.

166. Сөздүн баарын кармап калуу эң кыйын,
Керектүүсүн эске тутуп, так урун.

Жусуп Баласагын тилдин коомдогу орду чоңдугун жана маанилүүлүгүн, адам баласы тилин өнүктүрүүсү керектигин, ал эми тилди өнүктүрүүнүн бирден-бир булагы билим экендигин туура түшүнгөн жана насаат кылган:

990. Акылмандар – карын эмес, ой багар,

Билим менен акыл табар, ой табар...

189. Билим ал менден калар – алтын, күмүш,
Аларды сөзгө болбойт теңештириш.

974. Билимдүү – сазда сууга окшоп турат,
Басканда – изин сууга толуп чыгат.

975. Билимсиздин көңүлү – чөлдүн куму,
Каптаса да ным калбайт көлдүн суусу!
Акын түрк тилине да баа берип өтөт:

667. Түрк тили эн акылман макалга бай,
Түшүнгүн кары сөзүн айткан мындай.

Жыйынтыктап айтканда, Жусуп Баласагын тил илими боюнча да түшүнүгү терең ойчул илимпоз экендиги дастандан ачык байкалат. Ал орто кылымдагы тил илимине өз салымын кошкон инсан. Андыктан түрк тилинин, анын ичинде кыргыз тилинин өнүгүшү тарыхында, акындын башкаларга алмаштыргыс өзүнчө орду бар деп эсептейбиз. Акын жогоруда берилген акыркы саптарда белгиленгендей, «макалга бай, акыл-

ман» түрк тилин, толгон токой афористикалары менен байыткан, философиялык нукта тилди өнүктүргөн окумуштуу.

Адабияттар:

1. Радлов В.В. «Куттуу биликке» акыркы сөз. // «Кыргызстан маданияты», №14, 1969.
2. Сыдыкбеков Түгөлбай. «Кут белгиси билик» // Жусуп Баласагын. Куттуу билим. - Москва: «НИК», 1993, 3-12-б.
3. Аскар Абдыкадыр Бекбоев. Квиетизмден – гуманизмге // Жусуп Баласагын. Куттуу билим. - Москва: «НИК», 1993, 13-27-б.
4. Абдразаков А. Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билиг» дастаны. - Бишкек: КУУ, 2008.
5. Джаманкулов Ж. Политические идеи Ж.Баласагына и современный Кыргызстан // Материалы международной научно-практической конференции. - Бишкек, 2006. - С. 247-253.

Рецензент: д.филол.н., профессор Элчиев Ж.